

TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁK
AZ ORSZÁGHÁZBAN

Teherán, Jalta, Potsdam – három helyszín, ahol a második világháború alatt a kelet-közép-európai régió számára kulcsfontosságú döntések születtek. A háború győztes nagyhatalmai között ekkor került sor Európa és világ újrafelosztására. A közép-európai államok a Szovjetunió dominanciája alá kerültek. Kérdés, hogy mindebből automatikusan következett-e a régió politikai és társadalmi rendszereinek megváltoztatása? A „szovjet modell” azonnal bevezetésre került-e, vagy csak a nemzetközi helyzet és a szovjet belpolitika változásaival párhuzamosan vált Moszkva számára szükségessé a térség politikai uniformizálása? Milyen tervei voltak a Szovjetuniónak Kelet-Közép-Európára vonatkozóan közvetlenül a második világháború után, s a gyakorlatban milyen külső és belső tényezők játszottak közre a régió teljes szovjetizálásában? Hogyan és miért került sor a „szovjet modell” exportjára Kelet-Közép-Európába, s milyen hasonlóságok és különbségek voltak az egyes érintett országok között?

A 2017. november 24-én az Országház Főrendiházi üléstermében megtartott nemzetközi konferencia célja e kérdések megválaszolása volt. A tudományos ülés előadói Mark Kramer, Tatjana Viktorovna Volokityina, Palasik Mária, Ö. Kovács József, Maciej Korkuc, Marcin Zaremba, Jiří Kocián, Jiří Pernes, Stefano Bottoni, Vukman Péter és Mitrovits Miklós voltak. Előadásaik szerkesztett változatát közöljük kötetünkben. A konferencia fővédnöke Kövér László, az Országgyűlés elnöke volt.

ISBN ??? ??? ? ? ? ? ?

Sztálin árnyékában

Sztálin árnyékában

Sztálin árnyékában

A szovjet modell exportja
Kelet-Közép-Európába

 TUDOMÁNYOS KONFERENCIÁK
AZ ORSZÁGHÁZBAN

Sorozatszerkesztők:
BELLAVICS ISTVÁN, PELYACH ISTVÁN

Sztálin árnyékában

A szovjet modell exportja
Kelet-Közép-Európába

Szerkesztette:
MITROVITS MIKLÓS

A kötet szerzői

BOTTONI, STEFANO
KOCIAN, JIŘI
KORKUC, MACIEJ
KRAMER, MARK

MITROVITS MIKLÓS
Ö. KOVÁCS JÓZSEF
PALASIK MÁRIA
PERNES, JIŘI

VOLOKITIYINA, TATJANA
VIKTOROVNA
VUKMAN PÉTER
ZAREMBA, MARCIN

© Szerzők, 2018

© Országgyűlés Hivatala, 2018

Minden jog fenntartva. Bármilyen másoláshoz, sokszorosításhoz, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tároláshoz a kiadó előzetes írásbeli hozzájárulása szükséges.

www.orszaghazkonyvkiado.hu

A kiadásért felel: Such György

A kiadvány az Országgyűlés Hivatala Közgyűjteményi és Közművelődési Igazgatósága szakmai programjai keretében készült.

Igazgató: Bellavics István

Az Igazgatóság könyvprogramjának koordinátora: Pelyach István

Az angol, cseh, lengyel és orosz nyelvű tanulmányokat fordította:

Baki Attila, Borzon Daniel, Gazdag Erika és Tóth Szergej.

Szöveggondozó: Lajkó Sára

Korrektor: Széll Szilvia

Műszaki szerkesztő, tördelő: Fodor Gábor

Borítóterv: Szigligeti Mária

Képszerkesztő: Csengel-Plank Ibolya

A borítón: *Felvonulók masíroznak Sztálin-poszterrel a kezükben a bukaresti május 1-i parádén Romániában az 1950-es években. (Sovfoto/UG via Getty Images)*

Nyomta és kötötte az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen

Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

magyar
nyomda termék
NYOMDA- ÉS PÁPIRIPARI SZÖVETSÉG

ISBN 978-615-5674-58-7

ISSN 2046-4876

TARTALOM

■ KELET-KÖZÉP-EURÓPA SZOVJETIZÁLÁSÁNAK BELSŐ ÉS KÜLSŐ FELTÉTELEI

- 9 Mitrovits Miklós: A NÉPI DEMOKRÁCIÁTÓL
A PROLETÁRDIKTATÚRÁIG
- 33 Mark Kramer: SZTÁLIN, A SZOVJET POLITIKA
ÉS A KOMMUNISTA BLOKK LÉTREHOZÁSA
KELET-EURÓPÁBAN (1941–1949)
- 75 Volokityina Tatjana Viktorovna: SZOVJET CÉLOK
KELET-EURÓPÁBAN 1945–1947

■ A SZOVJETIZÁLÁS TRAGIKUS SZIMBÓLUMAI

- 95 Palasik Mária: KOVÁCS BÉLA POLITIKAI PÁLYÁJA
ÉS LETARTÓZTATÁSA
- 115 Maciej Korkuc: STANISŁAW MIKOŁAJCZYK LEHETETLEN
KÜLDETÉSE
- 157 Jiří Kocian: JAN MASARYK HALÁLA

■ FÉLELEM, ERŐSZAK ÉS DIKTATÚRA

- 181 Marcin Zaremba: A HÁBORÚ UTÁNI FÉLELEM KORA:
LENGYELORSZÁG 1944–1947

- 201 Jiří Pernes: A CSEHSZLOVÁK TÁRSADALOM
ÉS AZ 1948. FEBRUÁRI FORDULAT
- 219 Ö. Kovács József: PARASZTI ALKALMAZKODÓ ELLENÁLLÁS
A KOMMUNISTA DIKTATÚRÁBAN

■ SZOVJETIZÁLÁS A BALKÁNON

- 243 Stefano Bottoni: A ROMÁN SZTÁLINIZMUS
SAJÁTOSSÁGAI: FOLYTONOSSÁG ÉS TÖRÉSVONALAK
AZ ÁLLAMI ERŐSZAK FORMÁIBAN
- 261 Vukman Péter: EGY ELLENTÉTES ELŐJELŰ FORDULAT
- 284 A kötet szerzői
- 288 Névmutató

KELET-KÖZÉP-EURÓPA
SZOVJETIZÁLÁSÁNAK
BELSŐ ÉS KÜLSŐ FELTÉTELEI

Mitrovits Miklós

A NÉPI DEMOKRÁCIÁTÓL A PROLETÁRDIKTATÚRÁIG

A csehszlovák–lengyel–magyar eset összehasonlító vizsgálata

Churchill, Rooseveltt és Sztálin az 1945. február 2-a és 12-e
között megtartott jaltai konferencián.
(National Archives Identifier)

„Lengyelországban nincs proletárdiktatúra, ott nem szükséges. Lehetséges, hogy ha nem lett volna [az első] háború, akkor nálunk, a Szovjetunióban is, más jellegű lenne a proletárdiktatúra. [...] Nálunk erős ellenfelek voltak, három óriást kellett leütnünk – a cárt, a birtokos nemességet és a meglehetősen erős, külföldiekkel hígított orosz kapitalista osztályt. Ahhoz, hogy ezeket az erőket legyőzzük, erőszakra, vagyis a proletárdiktatúrára támaszkodó hatalomra volt szükség.

Önöknél a helyzet teljesen más. Az Önök kapitalistái és birtokosai olyan mértékben kompromittálták magukat a németekkel kapcsolatban, hogy sikerült őket különös nehézség nélkül legyőzni. [...] Ez az, ami miatt Önöknél nincs meg az alapja a proletárdiktatúrának. A Lengyelországban kialakult rendszer – demokrácia, ez egy új típusú demokrácia. Nincs előzménye. [...] Az Önök demokráciája sajátos. Önöknél nincs nagy kapitalista osztály. Önök száz nap alatt államosították az ipart. [...] A demokrácia, amely Lengyelországban, Jugoszláviában és részben Csehszlovákiában kialakult, egy olyan demokrácia, amely közelíti Önöket a szocializmushoz a proletárdiktatúra és a szovjet rendszer megvalósításának szükségessége nélkül.

Lenin egyáltalán nem mondta, hogy a szocializmus építésének nincs másik útja a proletárdiktatúrán kívül, ellenkezőleg, megengedte annak lehetőségét, hogy a polgári demokratikus rendszerek intézményeinek – mint a parlament és más intézetek – segítségével is el lehet jutni a szocializmushoz.”¹ Így értékelte a helyzetet Sztálin 1946. május 24-én, egy héttel az ún. „háromigene” népszavazás előtt Bolesław Bierutnak és Edward Osóbka-Morawskinak Moszkvában.

Két nappal később Csehszlovákiában a kommunista párt képes volt megnyerni egyedül egy aránylag demokratikus, országos nemzetgyűlési választást. 1946. május 26-án Csehszlovákia Kommunista Pártja (CSKP) az ország legerősebb politikai erejévé vált. Ezt követően – 1946 júniusában – került sor Klement Gottwald miniszterelnökként tett első hivatalos útjára Moszkvába. Sztálin szinte szó szerint megismételte, amit egy hónappal korábban

¹ Lásd *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah rosszijszkij arhivov, 1944–1953* gg. Tom I. 1944–1948 gg. Red. koll.: T. V. VOLOKITYINA – T. M. ISZLAMOV – G. P. MURASKO – A. F. NOSZKOVA – L. A. ROGOVAJA. Moszkva–Novoszibirszk, 1997, Szibirszkij hronograf, 457–458. (Jelen tanulmányban minden idegen nyelvű idézet magyar fordítása tőlem származik – M. M.)

Bierutnak mondott: „[...] ahogy a tapasztalatok mutatták, és ahogy a klasszikus marxizmus–leninizmus tanítja, nem csak egy út létezik, amely a szovjeteken és a proletárdiktatúrán át vezet, bizonyos konstellációban létezhet egyéb út is. Most a hitleri Németország veresége után [...] ebben a történelmi helyzetben több lehetőség és út látszik a szocialista mozgalom számára. Például itt van Jugoszlávia, Bulgária és Lengyelország, de a mi országunkat is említhetem, hogy itt is lehet külön út a szocializmushoz, amelynek nem szükséges a szovjet rendszeren, a proletárdiktatúrán keresztül haladnia, helyette lehetnek más utak is.”²

Ha Kelet-Közép-Európa szovjetizálásáról és az e folyamat következtében megvalósított sztálinizmusokról beszélünk, akkor érdemes röviden kitérni a fogalmak jelentésére. A korszak történelmével foglalkozó szakirodalomban a következő kifejezésekkel találkozunk: népi demokráciák, proletárdiktatúra, szocializmus, államszocializmus, kommunizmus, diktatúra, totalitarianizmus. Ráadásul e fogalmakat sajnos a leggyakrabban egymás helyettesítéseként használják. Ez két okból kifolyólag is erősen problematikus. Egyfelől azért, mert ezek a történelmi fogalmak nem szinonimák, hanem adott történelmi feltételrendszerben önálló politikai, társadalmi, gazdasági, ideológiai vagy uralmi rendszereket jelölnek. Másfelől pedig azért, mert ha nem tesszük meg a szükséges különbségtételt, akkor nem fogjuk megérteni sem az 1945–1948 közötti, sem a Sztálin halála utáni ú. desztalinizációs korszakot. Nem fogjuk megérteni, hogy miért és miben különböztek egymástól a térség országai, milyen viták döntötték el a régió országainak sorsát.

A régió szovjetizálása alatt azt a folyamatot értjük, amikor azokat az intézményrendszereket és módszereket, melyek a huszadik század harmincas éveiben – Sztálin vezetése alatt – a Szovjetunióban kialakultak, a második világháború után átültették a szovjettől alapjaiban különböző kelet-közép-európai államokba. Ugyanakkor a szovjetizálás mind a Szovjetunióban, mind 1945 után Kelet-Közép-Európában a múlt, a jelen és a jövő újrakonceptualizálását is jelentette. A sztálinizmus kísérlet volt a régi gazdasági és társadalmi berendezkedés teljes átakítására, a gazdaság nacionalizálásán keresztül, tehát a tulajdonviszonyok radikális átalakításával egy új kultúra és a társadalmi tudat megteremtésére.³

² Idézi Karel KAPLAN – Pavel KOSATÍK: *Gottwaldovi muži*. Praha–Litomyšl, 2004, Paseka, 31.

³ E. A. REES: *Intorduction. The Sovietization of Eastern Europe*. In: *The Sovietization of Eastern Europe. New Perspectives ont he Postwar Period*. Eds.: Balázs APOR – Péter APOR – E. A. REES. Washington, 2008, New Academia Publishing, 1.

Milyen jellemzői voltak a sztálini szocializmusnak, amely még az 1930-as évek Szovjetuniójában alakult ki? Az erőltetett iparosítás gyakorlata (főképpen a termelőeszközök termelése – tehát a gépgyártás terén), a mezőgazdaság átalakítása az osztályharc logikája alapján, vagyis nem a termelés növelése és modernizálása, hanem egyes társadalmi osztályok (földbirtokosok, kulákok) likvidálása útján, a felülről irányított parancsuralmi gazdaságirányítási rendszer, a piaci tényezők kiiktatása a gazdaságból (a kereslet-kínálat szabályozóinak kiiktatása, szigorú tervutasítások bevezetése), illetve a személyi kultuszra épülő egyszemélyes kormányzás és a nyílt terror alkalmazása. Ez volt a proletárdiktatúra, tehát a „forradalmi” (értsd: erőszakos, terrorisztikus) változtatások árán kialakult szovjet modell vagy szovjet rendszer.⁴ A szovjet rendszer tehát nem alulról való fejlődés (evolúció), hanem felülről kikényszerített rendszerátalakítás eredménye volt.

Ez a kialakított rendszer egyben totalitáriánus is volt, mivel annak minden rendszerjellemzőjével rendelkezett, vagyis az állam a rendelkezésére álló minden eszközzel törekedett a társadalom teljes alávetésére. A sztálini totalitarizmus tehát rendelkezett egy egyeduralkodó ideológiával, egy vezérelvű párttal, a fegyveres erő monopóliumával, a tömegkommunikáció teljes ellenőrzésével, a terrorisztikus rendőri felügyelettel, valamint a központilag irányított gazdasággal, melyek mindegyikével felügyelte és korlátozta a társadalmat.⁵

A második világháború végétől, tehát 1944 nyarától egészen 1948-ig ez a sztálinista szovjet modell idegennek tűnt a kelet-közép-európai régióban. Egyfelől a háború egészen más megoldandó kérdéseket vetett fel, másfelől a térségben minden ország rendelkezett a társadalmi osztályoknak, vagyoni viszonyoknak és regionális különbségeknek megfelelő heterogén pártstruktúrával, a nyugat-európai eszmeáramlatoknak (liberalizmus, szocializmus, nacionalizmus, kereszténydemokrácia, agrárszocializmus stb.) megvoltak a kelet-közép-európai lenyomatai, képviselői, voltak szakszervezeti és más érdekvédelmi hagyományok, a különböző (elsősorban a katolikus és protestáns) egyházak – a legtöbb helyen – mélyen beágyazódtak a társadalmak

⁴ A szocialista modell leírására lásd KORNAI János: *A szocialista rendszer*. (Kornai János válogatott művei II.) Budapest, 2012, Pesti Kalligram; a szovjet rendszer elemzését pedig lásd KALMÁR Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer, 1945–1990*. Budapest, 2014, Osiris.

⁵ A totalitáriánus rendszerek jellemzésére lásd Carl Joachim FRIEDRICH – Zbigniew K. BRZEZINSKI: *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Cambridge, 1956, Harvard University Press.

széles rétegeibe, de a demokráciának – még ha gyengén is – megvolt a hagyománya, ahogy a magántulajdon tiszteletének is.⁶

A sztálinizmus más okokból sem volt népszerű a régióban. Lengyelországban és Magyarországon általános volt az orosz- és szovjetellenesség, e két nemzet patriotizmusának és nacionalizmusának alkotó részét képezte az orosz-, majd szovjetellenes függetlenségi küzdelmek hagyománya. Ennek történelmi okai voltak, de a magyarok esetében hatott még a Horthy-korszak és a háború alatt működő erőteljes antibolsevista propaganda, a lengyelek esetében pedig a szovjetek által elkövetett lengyelelleses bűncselekmények (például Molotov–Ribbentrop-paktum, Katyń).

Ugyanakkor látható volt a tömeges igény a félperifériás, félfeudális kapitalizmussal szemben egy igazságosabb, demokratikusabb és szolidárisabb világra.⁷ Ezt a társadalmi igényt többnyire minden országban a földosztással próbálták kielégíteni. A földosztás nem kommunista, nem sztálinista program volt, hanem szinte kivétel nélkül – a régió minden országában – minden párt támogatta. A földosztás önmagában még csak nem is mutatott a szocializmus, illetve a szocializmus sztálini modelljének irányába. A földosztás demokratikus és nemzeti mivolta ráadásul legitimálta az újonnan létrejött koalíciós kormányokat.

Felmerül a kérdés, hogy miképpen jellemezhetjük az 1944/45 utáni időszakot Kelet-Közép-Európában, továbbá hogy mi volt Sztálin terve a régióval, illetve hogy milyen tényezők gyorsították fel a régió szovjetizálását.

Teherán, Jalta, Potsdam – három helyszín, ahol a második világháború végén a közép-európai régió számára kulcsfontosságú döntések születtek. Ekkor került sor Európa és a világ újrafelosztására a háború győztes nagyhatalmai között. Nem véletlenül beszélünk jaltai világháború. A kérdés tehát nem csupán az, hogy miképpen kerültek a kelet-közép-európai államok a Szovjetunió érdekszférájába, hanem az is, hogy mindez együtt járt-e automatikusan a politikai és társadalmi rendszerük erőszakos megváltoztatásával, vagy ez csak a nemzetközi helyzet alakulásával vált szükségessé Moszkva számára.⁸

⁶ A régió történetéről lásd: Oscar HALECKI: *A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története*. Budapest, 1995, Osiris–Századvég–2000.

⁷ Erről bővebben lásd *1945 a világtörténelemben – Milyen jövőt képzelt magának a világ? Tanulmánygyűjtemény*. Szerk.: FEITL István – FÖLDES György. Budapest, 2005, Napvilág Kiadó; *Régi és új világ határán. 1945 történetei. Tanulmányok*. Szerk.: FEITL István – IGNÁCZ Károly. Budapest, 2018, Napvilág Kiadó.

⁸ Mark Kramer mellett érvel, hogy a háború utáni nemzetközi helyzet, a szovjet stratégiai elképzelések és belpolitikai változások mind előrevetítették a kelet-közép-európai régió szovjetizálását. Vele szemben Tatjana Volokityina inkább úgy látja, hogy a szovjet vezetésnek nem volt olyan célja,

Egyetértek Stefano Bottoni történésznek azzal a véleményével, hogy pontatlan a kelet-közép-európai régióban az 1945 és 1948 közötti, rendkívül bonyolult és ellentmondásos időszakot – egységesen és jelzők nélkül – szovjetizálás kifejezéssel jellemezni. Véleménye szerint a szovjetizálás fogalma kizárólag az 1939 és 1945 közötti időszakban a Szovjetunió által meghódított területekre vonatkozhat.⁹ Hasonló véleményt képvisel Rainer M. János is, aki úgy látja, hogy a jelenleg ismert dokumentumok „arra utalnak, hogy Sztálin nem készült a térség minden országának totális szovjetizálására, így Magyarországra sem”. Igaz, azt is hozzáteszi, hogy Sztálinék számára az „érdekszféra” és a „biztonsági szempontok” egészen más jelentéssel bírtak, mint ahogy azokat a nyugati politikusok értelmezték.¹⁰

Karel Durman cseh történész viszont úgy véli, hogy a régió szovjetizálása lényegében taktikai kérdés volt. Molotovot idézi: „[...] a mi ideológiánk az offenzív műveleteket szolgálja, amikor csak lehetséges, de amikor nem, akkor várunk. Tudnotok kell, mikor kell abbahagyni. Azt gondolom, hogy Sztálin jól ismerte a határait.” Még a stratégiai legfontosabb szomszédországokban – Lengyelország, Bulgária és Románia – sem vezették be azonnal a szovjet modellt. Durman egyébként ezekben az államokban az 1945–1947 közötti időszakot a „szovjetizálás első fázisának” nevezi.¹¹ Ebből adódik, hogy a régió többi országában 1947/48 után lezajlott eseményeket pedig a „szovjetizálás második fázisának” tartja. Melvin Leffler amerikai történész azonban nem taktikát, hanem improvizációt és opportunizmust lát Sztálin 1945 és 1947 közötti kelet-közép-európai politikájában. Az inkoherencia oka – szerinte – az volt, hogy a háború utáni szovjet külpolitikát a félelem és az opportunizmus irányította. Egyfelől kivonták a szovjet hadsereget Iránból, ugyanakkor több jogot követeltek a fekete-tengeri szorosoknál, de Lengyelországban, Romániában és Bulgáriában kommunista báb kormányokat hoztak létre, másfelől kivonták a hadsereget Csehszlovákiából, valamint Bornholm szigetéről.¹²

Jerzy Eisler, a kiváló lengyel történész a tárgyalt időszakot lengyel szempontból értelmezi legújabb könyvében. Eisler szerint Lengyelországban a Vörös Hadsereg lengyel területre lépésének pillanatától, tehát 1944-től

amely a régió szovjetizálását előirányozta volna, az inkább a nemzetközi helyzet változásának következménye. A két írást lásd e kötetben.

⁹ STEFANO BOTTONI: *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Budapest, 2014, MTA BTK TTI, 46.

¹⁰ RAINER M. JÁNOS: *Bevezetés a kádárizmusba*. Budapest. 2011, 1956-os Intézet – L'Harmattan Kiadó, 20.

¹¹ KAREL DURMAN: *Popely ještě žhavé... I: Válka a nukleární mír*. Praha, 2004, Karolinum, 192–193.

¹² MELVYN P. LEFFLER: *For the Soul of Mankind: The United States, the Soviet Union, and the Cold War*. New York, 2007, Hill and Wang, 53.

egészen 1956-ig sztálinizmusról, pontosabban „lengyel sztálinizmusról” kell beszélni. Ezen belül az 1948 és 1956 közötti időszak a konszolidálódott sztálinizmus, vagyis a „sztálinizmus apogéuma”. A szerző azzal érvel, hogy Lengyelország a Vörös Hadsereg és a nyomában érkező NKVD jelenléte kezdetétől egyetlen pillanatig sem volt szuverén és független állam. Bel- és külpolitikájáról Moszkvában döntöttek. Eisler szerint a lengyel politikai élet már 1944-től mutatott totalitáriánus jegyeket is: kiépült az erőszak apparátusa, széles körben alkalmazták a terrort és a politikai provokációkat, jellemző volt az állandó belső és külső ellenségkeresés, átideologizálták a politikai életet, központosították a tájékoztatási csatornákat, létezett már a cenzúra, és a politika egyre inkább behatolt a hétköznapi élet minden szférájába.¹³ Eisler lényegében alátámasztja Durman felosztását, miszerint Lengyelország azok közé az országok közé tartozik, ahol már 1944-től az első fázisban megkezdődik a szovjetizálás folyamata, majd 1948-ban konszolidálódik.

Hasonló megállapításokat sokáig lehetne még sorolni, de itt elég annyit megállapítanunk, hogy a rendelkezésre álló levéltári források és az ismert történelmi tények alátámasztják a fentieket. Az egyes szerzők állításait nagymértékben befolyásolja, hogy melyik országból származnak, mely nemzet történetével foglalkoznak. Összességében azonban tény, hogy 1944 és 1947 között Lengyelország, Bulgária és Románia voltak azok az országok, amelyekről Sztálin „nem nyitott vitát” sem az érintettekkel, sem a Nyugattal. Ezek az országok stratégiai jelentőséggel bírtak a szovjet határ mentén kiépítendő védelmi vonal (ún. pufferzóna) szempontjából. A többi ország sorsát nem döntötték el ennyire egyértelmű tényezők. Ugyanakkor még e három országban is különbözőképpen ment végbe a szovjetizálás, ahogy az az alábbi tipologizálási kísérletekből kiderül.

Egyértelmű, hogy a régió egyes országainak eseményei különböző módon zajlottak le, ezért a történészek igyekeztek tipologizálni az eseteket. A már idézett Bottoni négy típust állapított meg. 1) Az „élenjárók”, tehát azok az országok, amelyek már a világháború után hozzáláttak a szovjet rendszer megvalósításához: Jugoszlávia és Albánia. 2) A „megfojtott demokráciák”, vagyis azok az országok, ahol 1945-ben kialakult egy többé-kevésbé demokratikus politikai élet, szabad és demokratikus választásokat tartottak. Ide tartozik Csehszlovákia és Magyarország. 3) A „külső forradalom”¹⁴, vagyis a kívülről (Moszkvából) az országra erőltetett, kikényszerített

¹³ Jerzy EISLER: *Czterdzieści pięć lat, które wstrząsnęły Polską. Historia polityczna 1944–1989*. Warszawa, 2018, Czerwone i Czarne, 104–109.

¹⁴ A kifejezést lásd még Jan T. GROSS: *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, 1988, Princeton University Press.

rendszerváltás. Ide tartozik Lengyelország, Románia és Bulgária. (Durman és Leffler is ezeket az országokat emeli ki külön, mivel ezek közvetlenül határosak voltak a Szovjetunióval), tehát stratégiaileg kiemelten fontosak voltak Sztálin számára. 4) A szovjetizált, vagyis az „új szovjet” területek. Ide tartoznak a balti államok, Belarusz és Ukrajna, valamint Moldávia, melyeket formálisan is a Szovjetunióba olvasztottak.¹⁵

Másféle tipológiát alkalmaz Jiří Vykoukal, Bohuslav Litera és Miroslav Tejchman cseh történész a *Szovjet blokk létrejötte, fejlődése és felbomlása* című nagy, összefoglaló monográfiában. Szerintük a régió szovjetizálásában három típust lehet megkülönböztetni. 1) A „sima” szovjetizálás, mely Albániában, Jugoszláviában és Görögországban történt, tehát főképpen a helyi erők által. 2) A „vegyes” szovjetizálás, amely Bulgáriára jellemző. Itt a helyi kommunista erők döntő szerepe az első típushoz hasonlít, ám a szovjet katonai jelenlét és befolyás legalább akkora súllyal esett a latba. 3) A „komplikált” szovjetizálás, amelybe Lengyelország, Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Kelet-Németország és Finnország tartozott. Ezekben az országokban a folyamat lassabban zajlott le a szovjet haderő vagy katonai és rendőrségi kontroll alatt, és nem is mindenhol sikerült a folyamatot végigvinni.¹⁶

A két tipológia nem zárja ki egymást, sőt számos átfedést mutat. Mind a kettő arra koncentrál, hogy megértse, hogy játszódott le 1944 és 1948 között a kelet-közép-európai régióban az a folyamat, amely végén az ún. népi demokráciák a proletárdiktatúra útjára léptek annak érdekében, hogy a szovjet rendszermodellt végül bevezessék az egyes országokban. Ez a megközelítés szemben áll a totalitáriánus elméletekkel, amelyek kizárólag a végeredményt elemzik és értelmezik.

Jelen tanulmányban a „komplikált” szovjetizálás kategóriájába tartozó három országot – Csehszlovákiát, Lengyelországot és Magyarországot – vizsgálom meg közelebbről.¹⁷

* * *

¹⁵ BOTTONI: i. m. 48–71.

¹⁶ Jiří VYKOUKAL – Bohuslav LITERA – Miroslav TEJCHMAN: *Východ. Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha, 2000, Nakladatelství Libri, 101–102.

¹⁷ Véleményem szerint Kelet-Németország önálló kategóriát képez, mivel esetében az állam önálló léte is kérdéses volt. Egy ideológiai alapon létrehozott államról volt szó, amelynek létjogosultsága kizárólag a Szovjetuniótól függött. Románia alapvetően különbözött a vizsgálandó három országtól (lásd erről Stefano Bottoni írását e kötetben), Finnországról pedig végül lemondott Moszkva, és semleges állam maradt.

A történet megértéséhez három tényezőt érdemes megvizsgálni. 1) Mi volt a Szovjetunió célja a háború után Kelet-Közép-Európában? 2) Mi volt a helyi politikai elitek, különösen a kommunisták célja a saját országaikban? 3) Mi volt a valóság? A szovjet és helyi elképzeléseknek milyen belső és külső támogatottsága volt? Mennyire vették ezt figyelembe, és ennek következtében milyen politikát folytattak?

Az egyetlen ismert dokumentum a Szovjetunió háború utáni terveiről *A jövő világ alapelveiről* című feljegyzés, melyet Ivan Majszkij külügyi népbiztoshelyettes 1944 januárjában Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztos számára készített. Érdemes tehát összevetni az ismert történelmi tényeket a Majszkij által papírra vetett tervekkel.¹⁸

Majszkij úgy fogalmazott, hogy a Szovjetunió fő célja egy olyan állapot létrehozása kell, hogy legyen, amelyben hosszú időre garantálva lesz az ország biztonsága. Mindez úgy érhető el, hogy 30–50 év alatt a Szovjetunió olyan hatalmas országgá válik, hogy már semmilyen agresszió ne fenyegethesse, illetve ez alatt az idő alatt Európa is szocialistává válik. A dokumentum külön foglalkozott Lengyelországgal, Csehszlovákiával és Magyarországgal.

Lengyelország és Csehszlovákia nem létezett a második világháború alatt, de mind a két országnak működött ún. emigrációs kormánya. A lengyel emigrációs kormány és a hazai ellenállás szovjetellenes volt, míg a csehszlovák szovjetbarát. Csehszlovákiában a politikai pártstruktúra nem volt olyan megosztott, mint Lengyelországban, ahol nem csupán a kommunisták és az emigránsok, hanem a kommunisták és a hazai ellenzék között is komoly ellentét feszült.

Majszkij tehát – mindennek tudatában – azt írta, hogy a Szovjetunió célja egy független, életképes, de nem túl nagy és nem túl erős Lengyelország létrehozása. Sztálin azonban tudta, hogy az emigrációból hazatérő politikusok által alakítandó varsói kormány nem lesz barátságos a Szovjetunióval. Ezért 1942-ben Moszkvában újjászervezte a lengyel kommunista pártot Lengyel Munkáspárt néven. (A magyar és a csehszlovák párttal ellentétben itt még a kommunista elnevezést is elhagyták.) A háború végén tehát a Lengyel Munkáspártra támaszkova, még jóval a Vörös Hadsereg lengyel földre lépése előtt, 1944. január 1-jén létrehoztak egy kvázi parlamentet Országos Nemzeti Tanács néven (a kommunista Bolesław Bieruttal az élen), amelyre válaszul a többi nem kommunista párt január 9-én megalakította a Nemzeti Egység Tanácsát Kazimierz Pużak vezetésével. Végül a

¹⁸ Majszkij feljegyzését magyar nyelven lásd *I. M. Majszkij feljegyzése „a jövő világ kívánatok alapelveiről”*. Közreadja: BARÁTH Magdolna. *Külpolitika*, 1996, 3–4. sz. 154–184.

Bierut vezette Tanács akarata érvényesült, és a lengyel emigráns kormányt is rákényszerítették arra, hogy „beolvadjon” az 1944. július 22-én létrehozott ún. lublini kormányba. Az ONT elnökét, Bierutot Sztálin államfővé avanzsálta. A Nemzeti Egység Tanácsát pedig felszámolták, tagjait egy moszkvai perben elítélték.¹⁹

Az 1944. augusztus 1-jén kirobbantott varsói felkelésnek éppen az volt az értelme, hogy a lengyel földalatti ellenállás nem akarta a szovjetek által oktrojált kormányt elfogadni, hanem fel akarta Varsót szabadítani az emigrációban működő lengyel kormány számára, meg akarta mutatni a világnak, hogy Lengyelországot nem a szovjetek, hanem a lengyelek szabadították fel a náci megszállás alól. Ez sajnos nem sikerült, mert a németek leverték a felkelést, elpusztították a fővárost, így a szovjetek akarata szerint alakították a történelem menetét.

Moszkva tehát úgy képzelte el a „független, életképes, de nem túl nagy és nem túl erős Lengyelországot”, hogy azt egy általa létrehozott (báb)kormány irányítja majd a szovjetek által rajzolt határok között. Függetlenségről szó sem lehetett, az ország életképessége pedig kétséges volt az adott viszonyok között. Az új Lengyelország területe mintegy 20 százalékkal kisebb lett az 1939 előtti II. Köztársasághoz képest, miután annak jelentős területei a Szovjetunióhoz kerültek, és a Németországtól kapott ún. visszaszerzett területek mindent nem pótoltak. Az ország lakossága a háborús veszteségek és a területi változások következtében 30 százalékkal csökkent. Ráadásul a határváltoztatások és az erőszakos ki- és áttelepítések hozzávetőleg 7 millió embert érintettek.²⁰

Sztálin arra viszont nem törekedett, hogy a felforgatott országban élő egzisztenciálisan megroppantott és kiszolgáltatott lengyel társadalom fölé helyezett kormányban kizárólag kommunisták legyenek, mivel nem akarta élezni a helyzetet a nyugati szövetségeseivel. A miniszterelnök, a szovjetbarát Edward Osóbka-Morawski a szocialista pártból érkezett. A kommunisták a miniszterelnök-helyettesi (Władysław Gomułka), a propagandaügyi (Stefan Jędrzychowski), a belügyi (Stanisław Radkiewicz), az oktatásügyi (Stanisław Skrzeszewski), a honvédelmi (Michał Żymierski) és az ipari

¹⁹ Az ún. tizenhatok peréről lásd e kötetben Maciej Korkuc írását, magyarul lásd még Kovács István: *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. Piłsudski... Katyń... Szolidaritás. A XX. századi lengyel történelem sorsfordítói*. Budapest, 2012, Magyar Napló, 236–241. Érdemes megjegyezni, hogy Leopold Okulicki tábornok és 15 társának peréről nem nyomozóhatóság, hanem a szovjet politikai vezetés, az OK(b)P PB döntött 1945. június 13-án. A per felügyeletét többek között Molotovra és Berijára bízta. Lásd *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah...* i. m. 222.

²⁰ Adam DZIUROK – Marek GAŁĘZOWSKI – Łukasz KAMIŃSKI – Filip MUSIAŁ: *Od niepodległości do niepodległości. Historia Polski 1918–1989*. Warszawa, 2010, IPN, 206.

(Hilary Minc) minisztériumokat kapták meg. Ugyanakkor az új politikai hatalmi központ létrehozása mellett Lengyelország teljes egészében szovjet katonai megszállás alá került, és a Vörös Hadsereg nyomában érkező NKVD megkezdte helyi hálózatának kiépítését, valamint a földalatti kommunistaellenes fegyveres csoportok felszámolását, tagjainak letartóztatását.

A Szovjetunió kelet-közép-európai politikájában Csehszlovákia kitüntetett szerepet kapott. Csehszlovákia nem tartozott a csatlós országok közé, nem voltak közöttük területi viták, a két ország között 1943 végén megkötött húsz évre szóló kölcsönös segítségnyújtási egyezmény is garantálta a jó viszonyt.²¹ 1945 tavaszán Edvard Beneš ráadásul felajánlotta Sztálinnak Kárpátalját is.²² A csehek nem voltak orosz-, illetve szovjetellenesek (korábban erősen hatott a pánszlávizmus eszméje), annál inkább német- és arisztokráciaellenesek, valamint antiklerikálisok. Még az is a kommunisták kezére játszhatott, hogy a lakosság körében igen erős volt a cseh huszitizmus hagyománya, amelynek a plebejus egyenlőségen alapuló ideológiája igen csak rokonítható volt a kommunisták egyenlőségen alapuló osztály nélküli társadalmával (nem véletlen, hogy később a csehszlovák sztálinizmus egyik legnagyobb szabású filmtrilógiája éppen Husz János és a huszita háborúk történetét dolgozta fel²³). A szovjet szempontból közel ideálisnak mondható helyzetnek is köszönhető, hogy a Vörös Hadsereg a háború után kivonulhatott Csehszlovákiából.

Ennek ellenére a csehszlovák kormány is Moszkvában jött létre. A cseh kommunisták és az emigráns politikusok a létrejött Szlovák Nemzeti Tanáccsal közösen létrehozták a Csehek és Szlovákok Nemzeti Frontját, majd Kassán ideiglenes kormányprogramot hirdettek. Csehszlovákiában nem az volt a fő kérdés, hogy szovjetbarát legyen-e az új állam, hiszen ezt mindenki elfogadta, sőt a többség támogatta. Éppen ezért a szovjet vezetésnek nem is kellett különleges biztosítékokat kapnia. Ugyanakkor a kormány itt is koalíciós lett, akárcsak Lengyelországban. A miniszterelnöknek azt a szovjetbarát, de szociáldemokrata Zdeněk Fierlingert választották, aki már

²¹ A csehszlovák–szovjet megállapodás katonai és gazdasági együttműködést is tartalmazott, valamint a csehszlovák vezetés leszögezte, hogy ragaszkodik az 1937-es határokhoz, valamint a németek kitelepítéséhez, amelyekben a Szovjetunió támogatásáról biztosította. Lásd *Az 1943. decemberi Beneš–Sztálin–Molotov megbeszélések dokumentumai*. Fordította és sajtó alá rendezte GULYÁS László. Szeged, 1993, Documenta Historica 11. A JATE Történetész diákkör kiadványa.

²² 1945. március 21-én a Beneš és Molotov vezette csehszlovák–szovjet delegációk közötti tárgyaláson a csehszlovák elnök 4 millió német és 400 ezer magyar kitelepítésének támogatásáért cserébe felajánlotta a Szovjetunióknak Kárpátalját, hozzátéve, hogy a magyarokat onnan is ki lehet telepíteni. Lásd *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah...* i. m., 177.

²³ Lásd a *Jan Hus*, *Jan Žižka* és a *Mindenki ellen* című filmeket (rendező: Otakar Vávra). A három színes film az ötvenes évek közepén a szocialista filmgyártás szuperprodukcója volt.

1941 augusztusában biztosította a szovjet külügyet arról, hogy ő a szovjetek embere, és minden esetben számíthatnak a lojalitására²⁴, helyettese a sztálinista Klement Gottwald lett. Tehát pont úgy történt, mint Lengyelországban. Egy kommunistabarát szocialista kormányfő, kommunista helyettesel. A kommunisták fennhatósága alá tartozott még a belügy (Václav Nosek), az oktatás (Zdeněk Nejedlý) és a propaganda (Václav Kopecký), éppen úgy, mint Lengyelországban. A honvédelmi miniszteri tárca csak azért nem, mert Ludvík Svoboda pártonkívüli tábornok személyében ideális jelöltre találtak. A Vörös Hadsereg alatt harcolt, a Szlovák Nemzeti Felkelés hőse volt. 1948-ban ő is belépett a pártba.

Az 1945. április 5-én proklamált kassai kormányprogram elsősorban a német és a magyar lakosság jogfosztásának szándékát deklarálta. A csehszlovák kormány kinyilvánította azt a szándékát, hogy az ország német és magyar lakosait megfosztják vagyonuktól és állampolgárságuktól, az utánuk maradó ingatlanvagyonot pedig szétosztják a cseh és szlovák nemzetiségű polgáraik között.²⁵ Ez volt az ún. nemzeti és demokratikus forradalom Csehszlovákiában, amelyet a CSKP is erőteljesen képviselt. A kormányprogram elnöki dekrétumok formájában emelkedett törvényerőre (Beneš-dekrétumok). Az Ideiglenes Nemzetgyűlést csak fél évvel később, október 28-án hívták össze. Ekkorra már megtörténtek az említett jogfosztások, valamint hozzávetőleg 3000 vállalatot, az ipari kapacitás 2/3-át államosították.²⁶ Az Ideiglenes Nemzetgyűlés minden antidemokratikus intézkedést utólag törvénné emelt.

Magyarország helyzete annyiban volt hasonló a lengyelekéhez, hogy a Szovjetunió nem volt érdekelt egy erős állam létrehozásában. Majszkij egy jóvátételre kötelezett gyenge, etnikai határai közé szorított Magyarországon látta a jövőt. Stratégiaileg azonban – Lengyelországgal szemben – nem volt jelentős ország, mivel a háború végén a front átvonult rajta, azt követően pedig még hosszú ideig Ausztriában is szovjet katonák állomásoztak. Baráth Magdolna szerint Sztálin elsődleges célja az volt, hogy Magyarországot „leválassza Hitler oldaláról, és szembefordítsa a náci Németországgal,

²⁴ Lásd VIT SMETANA: *Czechoslovakia's Road to the Cold War and Soviet Bloc*. In: *Imposing, Maintaining, and Tearing Open the Iron Curtain: The Cold War and East-Central Europe, 1945–1989*. Eds.: Mark KRAMER – VIT SMETANA. The Harvard Cold War Studies Book Series, 2015, Lexington Books., 61.

²⁵ Lásd BENCsik Péter: *Csehszlovákia története dokumentumokban*. Budapest, 2016, Napvilág Kiadó, 214–218.

²⁶ Miután a CSKP 1948 februárjában átvette a teljes hatalmat az ország irányítása felett, Klement Gottwald a párt 1949-ben megtartott IX. kongresszusán is hivatkozott ezekre az államosításokra, amelyek megteremtették a szocializmus megvalósításának alapjait. Lásd BENCsik: i. m. 270–273.

valamint széles nemzeti összefogáson alapuló, a Szovjetunióval »baráti« kormány alakuljon.”²⁷

Magyarországnak – Lengyelországgal és Csehszlovákiával ellentétben – nem volt a háború alatt emigrációs kormánya. Ráadásul Magyarország a szovjetekkel szemben hadviselő félként vett részt a háborúban. 1944 végén azonban mégis Moszkvában hozták létre az ideiglenes magyar kormányt is, amely mindössze három moszkovita kommunista párttagból, illetve a Moszkvába fegyverszüneti tárgyalásokra érkezett és a közben bekövetkezett nyilas hatalomátvétel miatt ott maradt horthysta tisztekből állt, majd pedig közös megállapodás alapján kibővült a Szociáldemokrata Párt, a Kisgazda Párt és a Parasztpárt képviselőivel. Sztálin egyáltalán nem törekedett arra, hogy a magyar kommunisták szovjet emigrációjában élő csoportjára támaszkodjon. Kezdetben annyira súlytalanok voltak, hogy csupán a bolgár Dimitrov közvetítésével tárgyaltak a szovjet vezetőséggel, míg a csehszlovákok és a lengyelek személyesen Sztálinnal. A magyar kommunisták eleinte még azt sem tudták, hogy Molotov Horthy kormányzó megbízottjaival tárgyal a fegyverszünetről.²⁸

A Moszkvában, Molotov utasításainak megfelelően létrehozott Ideiglenes Nemzeti Kormány létét 1944. december 22-én Debrecenben jelentették be. A kormány a Magyar Kommunista Párt december 2-án Szegeden meghirdetett programjára támaszkodott. Mindez nem azt jelentette, hogy ez egy kommunista program lett volna, de tartalmazta már a bankok és bányák államosításának, a gyorsított iparosításnak és a földreformnak az igényét.²⁹ A kormányban 12 miniszterből mindössze három volt kommunista, majd Rákosi Mátyás miniszterelnök-helyettesé történő kinevezése után négyre bővült a számuk. A kommunisták a földművelésügyi (Nagy Imre), a kereskedelem- és közlekedésügyi (Gábor József, majd Gerő Ernő) és a népjóléti tárcát (Molnár Erik) kapták meg. A miniszterelnök (Miklós Béla) és a honvédelmi miniszter (Vörös János) is egy horthysta katonatiszt lett, a belügy pedig a parasztpárti Erdei Ferenc irányítása alá került. A magyar gyakorlat tehát különbözött a lengyeltől és a csehszlováktól is.

²⁷ BARÁTH Magdolna: *Szovjet elképzelések a második világháború utáni Magyarországról*. In: Uő: *A Kreml árnyékában. Tanulmányok Magyarország és a Szovjetunió történetéhez, 1944–1990*. Budapest, 2014, Gondolat, 36.

²⁸ Uo.

²⁹ Az MKP december 2-i programhirdetése előtti napon Gerő Ernőék Sztálinnal egyeztettek Moszkvában. A szovjet vezetés tehát teljes mértékben irányítása alatt tartotta a magyarországi eseményeket. Ezt a programot fogadta el a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front, amelyben az MKP mellett a többi párt és a független szakszervezetek is helyet foglaltak. A debreceni kormány lényegében az MNFF kormányja volt.

Sztálin célja Kelet-Közép-Európában tehát a Szovjetunió politikai és katonai hegemoniájának biztosítása volt, de ezt minden egyes országban a helyi sajátosságokat figyelembe véve próbálta elérni. A szocializmus kialakulásával csak hosszú távú folyamatként számolt. Ez megfelelt az ún. népi demokráciákban (ahogy az 1945-ben létrejött rendszereket hívták) elfogadott politikának, vagyis annak, hogy a helyi sajátosságokra építve evolúciós úton, fokozatosan kell a kapitalista társadalmi-gazdasági rendszert felváltani a szocializmussal. Ennek érdekében minden országban az állami erőszakszerveket (rendőrség, államvédelem) a kommunisták befolyása alatt szervezték újjá a háború után, valamint a kulcsfontosságú infrastrukturális és kereskedelmi ágazatokba is ők kerültek, és amint látható, a nevelés, oktatás és a propaganda is fontos terület volt számukra. Lényegében megszerezték azokat a posztokat, amelyek szükségesek voltak ahhoz, hogy egy – az említett jellemzőkkel bíró – totalitáriánus diktatúrát hozzanak létre mindhárom országban, vagyis az így megteremtett új feltételrendszer lehetőségét adhatott volna a régió azonnali teljes szovjetizálására is, de az „evolúciós út a szocializmushoz”, vagyis a „népi demokrácia” 1947 szeptemberéig mégis uralkodó maradt a térségben.

Még akkor is, ha a helyi kommunisták a szovjetek segítségével erőszakosan, időnként már terrorral, megfélemlítéssel, törvényteleniségekkel és csalásokkal igyekeztek ellenfeleiket ellehetetleníteni, megsemmisíteni, illetve a hatalmi pozíciókat megkaparintani. Tény azonban, hogy ez 1948-ig sehol sem sikerült, a kommunista pártok koalíciós kormányzása még nem jelentett proletárdiktatúrát. Sztálin ekkor még nem szánta el magát a térség teljes szovjetizálására.

Azt is megkockáztathatjuk, hogy Sztálin az általa is alakított belső és külső feltételrendszert még kevésnek találta ahhoz, hogy szovjetizálja a térséget. Erről tanúskodik mindhárom országban a választások megtartása, illetve meg nem tartása is.

A régió szovjetizációjának megértéséhez azonban nem csak azt szükséges látnunk, hogy Sztálinnak milyen céljai voltak, hanem azt is, hogy a helyi pártoknak, különösen a kommunistáknak milyen programjaik voltak.

A lengyel kommunisták, vagyis az 1942-ben Moszkvában létrehozott Lengyel Munkáspárt (PPR) már a kezdetektől elvitatta a londoni emigráns kormány és hazai szervezetei jogát a lengyel nép képviseléséhez, mivel úgy gondolták, hogy az 1939 előtti rendszer nem jöhet vissza.³⁰ Az új, szabad és független Lengyelországban a néphatalom elvei fognak érvényesülni,

³⁰ *Deklaracja Programowa PPR o co walczymy?* Warszawa, 1977, UW. A *Miért harcolunk?* címet viselő programot 1943. március 1-jén adták közre.

vagyis a munkások, parasztok és az értelmiség érdekeinek képviselői kezében lesz a hatalom. A Szovjetunióval kapcsolatban pedig leszögezték, hogy a jószomszédi és szövetséges viszony döntő tényező lesz az ország védelmének, gazdasági potenciáljának és az Európában elfoglalt helyének megerősítésében. A programdeklarációjukban egyértelműen kijelentették, hogy a németek tulajdonát el fogják kobozni, illetve a népgazdaság számára kulcsjelentőségű nagyipari ágazatokat államosítani fogják. A németekkel szemben lehetővé tették azt is, hogy a lengyel parasztok kártalanítás nélkül kisajátítsák földjeiket.

A többi ellenzéki párt, mint a szocialisták, a Népi Párt, a Munkapárt és a Nemzeti Párt is közzétette programjavaslatát már 1943-ban. Ebben kiálltak az állampolgári szabadság és egyenlőség mellett a jogok és a kötelezettségek tekintetében. Munkaalapú jóléti társadalomról beszéltek. Előrevetítették az államosításokat olyan ipari vállalatok és gazdaságok esetében, amelyek korábban német tulajdonban voltak. Földreformot hirdettek, melynek lényege a nagybirtokrendszer felosztása és a családi gazdaságok létrehozása volt, de szót ejtettek a szövetkezetesítésről is.³¹

Összességében mind a kommunisták, mind a többi ellenzéki párt egy *némettelenített, defasizált népi demokráciát szeretett volna megvalósítani*. A Lengyel Munkáspárt is csak egyetlen mondatot szentelt a szocializmusnak: „A demokratikus állam keretei között a munkásosztály és a dolgozó tömegek a szocialista rendszerbe való átmenetre fognak törekedni, hogy egyszer s mindenkorra megszüntessék az ember ember általi kizsákmányolását és ezzel az imperialista háborúk forrását, hogy a nép életében egy új korszakot, a szabadság és a jólét korszakát alkossák meg.”

Władysław Gomułka a Lengyel Munkáspárt első legális plenáris ülésén (1945. február 6–7.) fogalmazta meg először hivatalosan, hogy Lengyelországban „evolúciós úton, de forradalmi jellegű változások mennek végbe”. Mindezt megerősítette 1945. május 20–21-én a PPR plenáris ülésén is, amikor kijelentette, hogy „nem szovjethatalmat építünk, hanem koalíciós demokratikus rendszert”. Ezt a politikát a PPR I. kongresszusán hivatalosan is elfogadták. A határozat kimondta, hogy „a népi demokrácia békésen átváltozhat szocialista demokráciává”. Gomułka leginkább kérielt téziseit 1946. november 30-án a Munkáspárt és a Szocialistapárt (PPS) közös aktíváján adta elő. Ennek lényege, hogy „Lengyelország saját úton halad”, olyan feltételek alakultak ki, hogy a népi demokrácia és a demokratikus pártok együttműködése révén el lehet jutni a szocializmushoz. A proletárdiktatúra elkerülhetőségéről és a koalíciós népfretonon alapuló népi demokráciá-

³¹ Lásd SZOKOLAY Katalin: *Lengyelország története*. Budapest, 2006, Balassi Kiadó, 211–212.

ról vallott nézeteit még az 1947. áprilisi KB-plénumon is kevesen vitatták (például Adam Schaff). Gomulka realista volt, ismerte az országot, ezért állt ki határozottan a „szovjet út” lemásolása ellen.³² Másfelől, mint láttuk, Sztálin is ezt képviselte.

A CSKP eleinte egyáltalán nem propagálta a szocializmust mint elérendő célt, a nemzeti-demokratikus forradalmat tűzte zászlajára. „Nemzeti” volt abban, hogy kitelepítették a német és részben a magyar lakosságot, „demokratikus” abban, hogy a németek (és a magyarok) által hátrahagyott vagyont nacionalizálták, részben felosztották a cseh és szlovák társadalom tagjai között. Nem az a fontos, hogy mindez csupán taktika volt-e, vagy komolyan gondolták, hanem az, hogy ennek a politikának komoly hatása volt a csehszlovák társadalomra.

Klement Gottwald több beszédében nyíltan cáfolta azt a feltételezést, hogy kommunisták „szocialista forradalmat” szeretnének végrehajtani. Ezzel szemben 1945. július 9-i beszédében azt hangsúlyozta, hogy „nemzeti és demokratikus forradalmat” akarnak, magyarok és németek nélkül csehszlovák államot, amelyben megvédi a kis- és közepes vállalkozásokat.³³ A CSKP-nek belpolitikailag az is kedvezett, hogy 1946 folyamán Sztálin is kiállt a szocializmushoz vezető különböző utak mellett.³⁴ A CSKP és Gottwald tehát egyre inkább hangsúlyozni kezdte a szovjet modelltől eltérő ún. „sajátos csehszlovák út” koncepcióját. A csehszlovák vezető még 1947 szeptemberében a Kominform alapító ülésén is ezzel a programmal lépett fel, sőt az 1948. februári puccs utáni első beszédében, a prágai Óvárosi téren sem a szocializmus védelmére hívta a lakosságot, hanem a „nemzeti szabadságuk” és az „állami függetlenségük”, a „népi demokratikus Csehszlovák Köztársaság” megvédésére. Kétségtelen azonban, hogy ekkor már nem a „nemzeti és demokratikus”, hanem a „népi demokratikus” forradalom szükségessége szerepelt a propagandában.

Mivel Magyarországon összeomlott az államigazgatás, és nem létezett sem emigrációs kormány, sem hazai ellenállás, melyre támaszkodni lehetett volna, a megszálló Vörös Hadsereg vállalta magára az újjászervezést. A minden megyeszékhelyen, városban és községben megalakuló szovjet katonai parancsnokságok azt a feladatot kapták, hogy a helyi igazgatási

³² Gomulka koncepciójáról lásd Andrzej WERBLAN: *Władysław Gomułka. Sekretarz Generalny PPR*. Warszawa, 1988, Książka i Wiedza, 454–475.

³³ Klement GOTTWALD: *O politice Komunistické strany Československa*. In: *Deset let: Sborník satí a projevů 1936–1946*. Praha, 1949, Svoboda, 382. (Klement GOTTWALD: *A Csehszlovákiai Kommunista Párt munkájáról*. In: *Tíz év. Tanulmányok és beszédek gyűjteménye 1936–1946*. Pozsony, 1951, Pravda Könyvkiadó.)

³⁴ Lásd e tanulmány 2. jegyzetét.

szerveket szervezzék újjá, ha lehet, akkor a régi emberekkel, ha nem, akkor újak kinevezésével. A fennálló társadalmi-gazdasági rendszer megváltoztatásáról szó sem lehetett, nehogy zavar keletkezzen a Berlin felé vonuló front hátsószárában.

Az első programnyilatkozatnak az 1944 novemberében Szegeden létrejött Magyar Nemzeti Függetlenségi Front kiáltványát lehet tekinteni, amelyet egyébként a kommunista Révai József fogalmazott meg. Ebben – csakúgy, mint a lublini kormány kiáltványában – szó sincs a szocializmusról. A program nemzeti összefogást sürget „a németek és nyilasbérenceik elleni harcra”. Az MNFF öt párt és a szakszervezetek aláírásával decemberben közzétett programja pedig majdnem szó szerint megegyezett az MKP programjával.³⁵ Ebben sem említik a szocializmust mint elérendő célt, ugyanakkor „népi demokratikus Magyarországról” szól, amelynek „szoros barátságot” kell ápolnia a Szovjetunióval.

A december végén megalakult ideiglenes kormánynak legsürgetőbb feladata a szovjetekkel való fegyverszünet megkötése, majd a legfontosabb intézkedése az 1945. március 15-én elrendelt földosztás volt. Összességében tehát Magyarországon is *a demokratikusnak gondolt földosztás politikája és a nemzeti összefogás jelszavai jellemezték a politikai életet.*³⁶

A frissen alakult Magyar Kommunista Párt 1945. május 21-én a politikai helyzetről és a párt feladatairól szóló határozatában egyetlenegyszer sem fordult elő a szocializmus vagy a kommunizmus kifejezés, arról sincs szó, hogy a párt milyen társadalmi-gazdasági rendszert óhajtott megvalósítani. A határozat végén csak nagyon szemérmesen annyit jegyeztek meg, hogy „a Magyar Kommunista Párt és rajta túlmenően az egész munkásosztály szerepe az ország vezetésében arányos lesz azzal a teljesítménnyel, melyet az újjáépítésben véghezvitt”.³⁷

Magyarország esete abban is sajátos volt, hogy a sztálinizmus előtti időszakban a Magyar Kommunista Párt nem rendelkezett a saját „magyar út” koncepciójával. Így jobb híján a moszkvai irányvonalhoz igazodott. Ebben különösen nagy szerepet játszottak az olyan moszkoviták, mint Rákosi Mátyás és Gerő Ernő. Az is figyelemre méltó, hogy az MKP jobbnak látta, ha az MNFF égisze alatt ad programot a társadalom és az ország számára.

³⁵ *A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programja.* Budapest, 1974, Kossuth Könyvkiadó.

³⁶ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. december 22-i proklamációjában például „Bocskai, Bethlen, Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos zászlaja alá” hívták a magyar népet, hogy „ragadjon fegyvert, lépjen a kurucok, a 48-as honvédek nyomába!” Lásd *Magyar Történeti Szöveggyűjtemény 1914–1999.* I. köt. Szerk. ROMSICS Ignác. Budapest, 2000, Osiris, 376–378.

³⁷ Uo. 399–404.

Fontos azt is hangsúlyozni, hogy a kelet-közép-európai régió országaiban a szovjet befolyás növekedése ellenére számos strukturális különbség létezett ebben a rövid korszakban, amely meghatározta mind a kommunisták, mind pedig az ellenzék politizálását. Mindezekkel azért is szükséges külön foglalkozni, mivel Sztálin halála után a legtöbb esetben – részben – éppen az 1948 előtti politika folytatásához kívántak visszatérni az újra nagyobb önállóságot kapott kommunista pártok.

A programok és célok mellett a legfontosabb a valóság, a valóságban alkalmazott taktika. Hogyan valósíthatók meg a politikai célok, és mindezt milyen nemzetközi környezetben, milyen mértékű szovjet támogatással lehet elérni?

Magyarországon 1945. november 4-én került sor az első parlamenti választásokra, amelyet a Független Kisgazdapárt 57,08%-kal nyert meg. A Szociáldemokrata Párt (17,4%) után a kommunisták csak a harmadik helyen végeztek (16,9%). Noha koalíciós kormány jött létre a kisgazda Tildy Zoltán vezetésével, a kommunisták mindössze két tárcát kaptak (a belügyet és a közlekedésügyet), valamint Rákosi Máttyás miniszterelnöki teendők ellátásával megbízott államminiszter lett.

Csehszlovákiában egyetlen demokratikus választásokat tartottak 1946. május 26-án, amelyet – a világon egyedülálló módon – a kommunisták nyertek meg. Igaz, hogy csak a cseh és morva területeken (43,25%, illetve 34,46%). Szlovákiában a Demokrata Párt aratott fölényes győzelmet (61,43%) és a szlovák kommunisták csak feleannyi szavazatot kaptak (30,48%). Itt is koalíciós kormány jött létre, csak éppen a kommunista Klement Gottwald vezetésével. Érdekes módon a kommunisták nagy győzelme nem tükröződött vissza a kormányban. Gottwald mellett csupán öt tárcát kaptak meg a cseh kommunisták, éppen annyit, mint a Csehszlovák Néppárt, ráadásul minden parlamenti párt adott egy miniszterelnökhelyettest is. Három szlovák kommunista miniszterrel együtt sem voltak többségben a kormányban.

Lengyelországban azonban bonyolultabb volt a helyzet, és különösen a magyar választási eredmények ismeretében kockázatos volt választásokat tartani egy olyan országban, amely stratégiaiilag kiemelten fontos volt Sztálin számára. Az országhatárok bizonytalansága, a hazai kommunisták gyenge társadalmi támogatottsága, a kommunistaellenes Lengyel Néppárt népszerűsége, a társadalom szovjetellenessége, a földalatti konspirációs tevékenység, a kommunisták ellen végrehajtott fegyveres támadások miatt a Lengyel Munkaspárt a választások elhalasztása mellett tette le a voksát.

Tíz nappal a magyar nemzetgyűlési választások után Władysław Gomułka és Hilary Minc Sztálinnál vendégeskedett. A lengyelek azt javasolták

a szovjeteknek, hogy legalább egy évvel halasszák el a lengyel parlamenti választásokat. Sztálin egyetértve velük, a választások lebonyolítását legkésőbb 1946 őszén látta reálisnak.³⁸ Fél évvel később sem változott meg a helyzet. Ekkor Sztálin már azt javasolta a lengyel kommunistáknak, hogy a Lengyel Szocialista Párttal hozzanak létre egy közös blokkot, és ha a Stanisław Mikołajczyk vezette Lengyel Néppárt elutasítja a csatlakozást, akkor szigeteljék el. Ekkor Sztálin a választások megtartására már 1946 ősze helyett 1947 őszét sem tartotta elképzelhetetlennek.

A halogatás azonban nem volt megoldás a problémára. A jaltai konferencián a Szovjetunió is beleegyezett abba, hogy Lengyelországban választásokat tartsanak. Ezért 1946. június 30-ára kiírtak egy három kérdést tartalmazó népszavazást, amelyet amellet, hogy felmérjék a közhangulatot, arra is fel tudtak használni, hogy kipróbálják a választási eredmények tömeges meghamisításának módszereit, amelyeket majd az 1947. januári törvényhatósági választásokon is alkalmaztak.³⁹

Noha a népszavazáson hivatalosan a társadalom 2/3-a a kommunisták kívánsága szerint szavazott, augusztus 19-én Osóbka-Morawski miniszterelnök maga panaszkodott Sztálinnak, hogy ezek a meghamisított eredmények nem tükrözik a valóságot, mert eszerint a kommunisták csupán a lakosság 28%-ára számíthatnának egy választáson.⁴⁰ Ennek ellenére Sztálin megismételte korábbi tézisé, hogy Lengyelországban nincs szükség proletárdiktatúrára, és továbbra is a társadalmi-gazdasági rendszer demokratikus úton történő átalakítását javasolta a lengyeleknek.

A fentiekből is kitűnik, hogy a három közép-európai ország alapvetően különbözőt egymástól jelentőségüket és belpolitikájukat tekintve is. Ha Sztálin komoly szándékkal elhatározta volna már 1944/45-ben a régió szovjetizálását, akkor nem lett volna szükség ezekre a választásokra, de láthatóan inkább társadalmi legitimitációt próbáltak szerezni a kommunisták térnyerésének, illetve a nemzetközi helyzet sem tette lehetővé, és nem is kívánta meg e radikális lépés megtételét.

Érdemes azt is hangsúlyozni, hogy a hazai kommunisták sem törekedtek nyíltan a szocializmus vagy a kommunizmus elérésére. Feltehetően mindez taktika volt csupán, de jól mutatja, hogy a régió társadalmi nemhogy nem követelték a szovjet modell átvételét, hanem még a kommunisták sem merték nyíltan hirdetni a szocializmus megvalósításának programját.

³⁸ *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah...* i. m. 303.

³⁹ Lásd erről Maciej Korkuc tanulmányát e kötetben.

⁴⁰ *Vosztocsnaja Jevropa v dokumentah...* i. m. 505.

A proletárdiktatúra programja 1947 szeptemberében a Kominform létrehozásával vált kötelezővé, és 1948 folyamán valósult meg minden országban. Vagyis az, hogy szakítani kell az evolúciós elmélettel, figyelmen kívül kell hagyni az egyes országok történelmi, társadalmi, valamint gazdaságfejlesztési sajátosságait, és erőszakkal be kell vezetni a Szovjetunióban az 1930-as években kialakított ún. szovjet modellt. Ennek az új irányvonalnak okait a nemzetközi politikában és a kommunista táborban kialakuló ellentétekben kell keresni.

A nagyhatalmak között a második világháború alatt az antifasizmus alapján létrejött együttműködés és szövetség még 1945 és 1947 között is létezett. Ebben az időszakban a nagyhatalmak, bár számos kérdésben (gazdaság, társadalom, kül- és biztonságpolitika) más-más álláspontot foglaltak el, abban egyetértettek, hogy a háború utáni gazdaságot és társadalmat antifasiszta alapon kell létrehozni. Természetesen már ebben az időszakban is számos jele volt annak, hogy a nyugati világ és a Szovjetunió között kibékíthetetlen ellentétek vannak, amelyek mind magukban hordozták a konfrontáció lehetőségét is. Ezt jelezte Churchill 1946. március 5-i fultoni beszéde, majd Truman elnök 1947. március 12-i kongresszusi beszédével hivatalos politikai rangra emelkedett a feltartóztatás (containment), a szovjet-kommunista expanzió megfékezésének politikája,⁴¹ majd június 5-én Marshall külügyminiszter meghirdette azt a gazdasági segítségnyújtási programot, amely Nyugat-Európa gazdasági felépítésének az alapja lett. A szovjet vezetők agresszív megnyilvánulásai ellenére a kezdeményezés lehetősége az Egyesült Államok vezetésének kezében volt. A szovjet gazdaság és a hadsereg még 1947-ben is romokban hevert, miközben az USA a háború ideje alatt rendkívüli gazdasági növekedést produkált, s hadserege is minimális veszteséggel vészelt át a háborút. Összességében a második világháború az USA-t globális nagyhatalommá tette. A Szovjetunió ezzel szemben nem törekedhetett és nem is törekedett másra, minthogy a számára adott, nemzetközi egyezményekben rögzített lehetőségeket maximálisan kihasználja. Ez mindenekelőtt a kelet-európai országok feletti szovjet befolyás megerősítését jelentette. Ugyanakkor nem avatkozott bele a görög polgárháborúba, önmérsékletre intette a spanyol, a francia és az olasz kommunistákat. Sőt, 1947 elején a Vörös Hadsereg kivonult Csehszlovákiából is.

⁴¹ BALOGH András: *Az 1947–1948-as fordulat a világpolitikában*. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Szerk.: FEITL István – Izsák Lajos – SZÉKELY Gábor. Budapest, 2000, Napvilág Kiadó, 12–13.; FISCHER Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941–1991)*. Budapest, 1996, IKVA, 118.

Az USA vezetése eközben látványos offenzívát folytatott a világpolitikában. 1948. március 17-én megkötötték a brüsszeli paktumot, ami az első konkrét lépés volt egy nyugat-európai kollektív védelmi rendszer létrehozására. 1948. június 14-én a „Vandenberg-féle megoldás” felhatalmazta az USA kormányát, hogy vegyen részt a „regionális és más kollektív egyezmények létrehozásában az egyéni és más kollektív önvédelem helyett”, illetőleg „csatlakozzon olyan regionális és más egyezményekhez, amelyek hatásos önszegélyen, valamint kölcsönös segítségen alapulnak, s érintik az Egyesült Államok nemzetbiztonságát”.

A másik oldalon a Szovjetunió is megkezdte a szocialista tábor „integrációját”. A kommunista pártok közötti eltérő irányzatok kibontakozásának megakadályozása vezérelte a szovjet vezetést abban, hogy a megszállás alatt álló területet a saját arcképére formálja. Éppen ezért adták ki a parancsot a Kominform alakuló ülésén a proletárdiktatúra bevezetésére, ami a „népi demokráciák” uniformizálását jelentette, és ekkor került sor a szakításra Jugoszláviával, amely a későbbiekben állandó veszélyforrást jelentett az uniformizált szovjet blokk egységére.⁴²

Ettől kezdve a közép-európai államok nem csupán a Szovjetunió biztonságpolitikai szférájába tartoztak, nem csupán a Kreml hegemoniája alatt éltek, hanem teljes mértékben megszűnt a szuverenitásuk. A belpolitikájukat egy idegen állam terrorra épülő paranoid rendszerének átvételére kellett állítaniuk. Azt kell mondani, hogy a Kominform létrehozásával még a kommunista pártok szuverenitása is teljes mértékben megszűnt. Ez a helyzet Sztálin haláláig, de még inkább 1956 elejéig fennállt.

Az a kérdés, hogy Kelet-Európa szovjetizálása oka vagy következménye volt-e a hidegháború kialakulásának, e tanulmány keretei között nem eldönthető. Az azonban világos, hogy a fultoni beszéd után, 1947 februárjában Magyarországon, majd azt követően Romániában, Bulgáriában és Lengyelországban is látványos jelei mutatkoztak annak, hogy a kommunisták – Moszkva utasítására és segítségével – megkezdtek a leszámolást politikai ellenfelekkel. 1947 januárjában a lengyel kommunisták a szovjet tanácsadók aktív segédletével tömeges mértékben elcsalták a parlamenti választásokat. 1947. február 25-én letartóztatták Kovács Béla kisgazdapárti magyar politikust, majd június 1-jén lemondatták és emigrációba kényszerítették Nagy Ferenc miniszterelnököt, augusztus 31-én pedig a magyar parlamenti választásokat is elcsalták. Romániában 1947. július 14-én letartóztatták Iuliu Maniu (Nemzeti Parasztpárt) miniszterelnököt.

⁴² A Kominformról lásd Grant M. AGYIBEKOV: *Kominform i poszlevojennoj Jevropa, 1947–1956* gg. Moszkva, 1994, Rosszija molodaja.

Bulgáriában 1947. június 5-én tartóztatták le Nikola Petkov agrárpárti miniszterelnököt, akit szeptember 23-án kivégeztek. Lengyelországban 1947. október 20-án emigrált Stanisław Mikołajczyk. Az év folyamán Magyarországon a kisgazdákat, Lengyelországban a szocialistákat „szalámizták” le.

Amikor 1947 szeptemberében Lengyelországban (Szklarska Poręba) létrehozták a Tájékoztató Irodát (a Kominformot) – amely elfogadta azt az elvet, hogy „a háború utáni korszak [...] fő feladatainak megoldásában a Szovjetuniót és külpolitikáját illeti vezető szerep” –, addigra már a régió minden országában előkészítették a terepet a nyílt diktatúra bevezetésére. A Kominform alakuló ülésén részt vevő kilenc kommunista párt vezetője a külpolitika mellett a belpolitika számos részkérdésében is határozott arról, hogy összehangolják tevékenységüket, és a kommunista pártok meggyorsítják hazájukban a szocialista átalakulást. A Kominform fő célja tehát mindenekelőtt a kelet-közép-európai térségben 1948–1949-ben végrehajtandó fordulat koordinálása volt.